

Юрій Телячий

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ)

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УМОВАХ «ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ» (1918–1921 РР.)

У сучасних умовах розбудови державотворчого процесу в Україні, складність якого посилена воєнно-політичним протистоянням із Росією, окупацією частини української території, впливом російської ідеології та пропаганди, важливим є звернення до історичних уроків минулого, чільне місце серед яких займає український національно-визвольний рух на поч. ХХ ст., що завершився форматом революційних подій.

У контексті реалізації Указу Президента України № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» актуальним і необхідним питанням гуманітарної політики загальнодержавного значення є виконання досліджень із маловивчених аспектів державотворчого процесу того часу.¹ Адже Українська революція 1917–1921 рр. продемонструвала здатність народу до державного будівництва, засвідчила не лише прагнення, а й реальні дії вітчизняної інтелігенції щодо національно-культурного відродження. Із початку революції 1917 р. в Україні на її хід і наслідки в 1921 р. мали вплив зовнішні чинники, чільним із яких стала збройна агресія більшовицької Росії проти УНР (1918–1920 рр.).

Російські та українські більшовики з метою встановлення та закріплення влади використали антидемократичний механізм масових репресій проти українського народу загалом і руйнації національно-культурних цінностей зокрема. Тому все, що суперечило ідеї світової революції, домінуванню впливу російської культури над культурою інших націй, підлягало забороні, переслідуванню. А найбільш активні противники цієї політики, до яких належали й представники творчої, зокрема, літературно-мистецької інтелігенції, мали або відмовитися від своїх поглядів, переконань, перейти на більшовицькі позиції, або ж їх очікувало переслідування та, що найбільш страшно, ув'язнення, або, як часто й бувало, – фізичне знищення, початок яким поклала репресивна політика «червоного терору» в Україні,

¹ Указ Президента України № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» (22 січня 2016 р.): // <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736>. (дата звернення 14. 01. 2017 р.).

котра стала реалізовуватися з 1918 р.

Незважаючи на активний інтерес сучасних дослідників до теми української інтелігенції періоду революційних років (1917–1921), аспект політичних репресій щодо означеної категорії вітчизняного суспільства потребує більш глибокого наукового вивчення та аналізу. Загальний контекст репресій більшовицької влади проти української гуманітарної інтелігенції в 1917–1921 рр. простежується в працях С. Білоконя², О. Бойко³, К. Завальнюка та Т. Стецюк⁴, Н. Миронець⁵, Ю. Телячого⁶, окремих збірниках документів⁷ та ін. Чимало праць присвячено долі визначних діячів культури в революційний період. Однак проблема української літературно-мистецької інтелігенції в умовах «червоного терору» (1917–1920 рр.) так і не отримала дисертаційного чи монографічного формату.

Виходячи з вищезазначеного, важливим і доцільним бачиться визначення особливостей репресивної політики російської більшовицької влади проти творчої української інтелігенції, котра виступала ініціатором національно-культурного відродження в 1917–1921 рр.

Російський більшовицький «слід» означився прикметною, характерною рисою щодо перебігу революційних подій в Україні. Наслідуючи традиції імперії, Тимчасового уряду, більшовицька Росія вдавалася до заходів радикального характеру, аби не випустити Україну з орбіти загальноросійських відносин, зберігаючи імперські, антидемократичні тенденції, традиції й підходи. Так було з самого початку встановлення влади більшовиків у Росії. Так тривало з часу проголошення маріонеткового більшовицького уряду в Україні. Такі тенденції були характерними, загалом, під час встановлення влади більшовиків на українській території, військово-політичного протистояння між Україною та Росією в 1917–1920 рр.

Варто зазначити, що в 1917 р. проблемами українського національно-культурного відродження була пройнята, здебільшого, невелика група національно-свідомої інтелігенції різного рівня – від професури до сільських учителів, священиків. У зв'язку з більшовицьким переворотом у Петрограді 29 жовтня 1917 р. відомий громадський діяч С. Єфремов емоційно-патріотично відгукнувся на воєнно-політичні події з жалем про те, що Україна не спромоглася на реальне відокремлення від Росії в суверенному статусі. Вбачаючи серйозну суспільну небезпеку більшовизму, того ж таки дня він написав: «Йде... бій, од якого ніхто не повинен ухилятися. А вже кожному

---

² С. Білокінь, *Паралельна історія УРСР. Большевики і українська культурна спадщина. Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського : матеріали наук. конф. (22 черв. 2005 р.)*, Київ 2006, с. 131–175. С. Білокінь, *Федір Ернст*, «Пам'ятки України», 1985, № 2, с. 32–33.

³ О. Бойко, *Повсякденне життя Києва за радянської влади: продовольство, міське господарство, освіта, громадське життя, Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.*: 36. наук. ст., гол. ред. В. Ф. Верстюк, Київ 2014, с. 217–247.

⁴ К. В. Завальнюк, *Червоний смерч над Поділлям*, Вінниця 2008.

⁵ Н. Миронець, *Джерела історичної пам'яті*, Київ 2008.

⁶ Ю. В. Телячий, *Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)*: моногр., Тернопіль 2014.

⁷ *Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999. *Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року : док. і матер.*, упоряд. В. Верстюк (керів.) та ін, Київ 2003.

совість мусить підказати, куди пристати, беручи на себе всю відповідальність за свої вчинки перед майбутніми поколіннями, перед світом, перед історією»⁸.

У зв'язку з прорахунками державної політики під проводом УЦР Україна стала об'єктом збройної інтервенції радянської Росії. Після кількадесятих гарматних обстрілів 26 січня 1918 р. Київ захопили більшовицькі війська. Прикладом громадянської позиції патріота-інтелігента, представника тогочасної національної еліти є позиція Володимира Короленка, котрого вважали «знаменитим російським письменником». Він негативно зустрів прихід більшовиків у Полтаву й у листі до О. Пешехонова від 13 січня 1918 р. писав: «У нас орудує невідомий Валленштейн, називаний Муравйовим... Питання про смертну кару теж уже вирішене: ...він прямо дослівно заявив: «Нам кажуть: судіть, але не карайте. Відповідаю: буду карати, а не судити»⁹. Поведінка В. Короленка викликала особливе роздратування й гнів у Володимира Леніна, котрий у листі до російського письменника Максима Горького від 15 вересня 1919 р. написав: «Жалюгідний міщанин, полонений буржуазними пережитками... Ні, таким «талантам» не гріх посидіти декілька тижнів у тюрмі...»¹⁰.

Частина творчої інтелігенції, не витримавши суспільно-політичного, переважно репресивного тиску, уже з початку революції переходила на позиції більшовиків. Спершу це проявилось в Росії, згодом почало відбуватися й в Україні. Андрій Ніковський уже в грудні 1918 р. спробував з'ясувати, що спонукало до такого вчинку вищезгаданого Максима Горького, вказуючи на кризу російської культури й виступаючи на його захист, оскільки «<...> з “невдомих” мені й київським інтелігентам причин робить так, а не інакше». За словами А. Ніковського, «<...> ніхто, як він, ніхто стільки, скільки він, за весь час революції не твердив про культуру, про толерантність, одверто картвав большевиків, остерігав усіх од “російської глупости й некультурности”. Отже, справді нелегко буде тепер похвалитися тим, що лишилось од російської культури»¹¹.

За інформацією київського публіцистичного збірника «Малая Русь» (1918 р.), «перші дні перебування більшовиків у Києві оповиті кривавим туманом. Безкінечним ланцюгом найбільш “возмутительных, гнусных” убивств, низкою безглузвих арештів, знущань над заарештованими, усіма насиллями, на які лише здатен розлючений звір, який торжествує в своїй перемозі, – відзначені ці дні». Злочинці шукали переважно офіцерів і «щирих українців», але постраждали від їх руки й багато громадян, котрі не належали до цих категорій, бо ж переможцями, окрім їх «ідейних», хоча й низьких, негідних людини прагнень, безперечно, керували й грабіжницькі інстинкти». Масові вбивства відбувалися прямо на вулицях, у місті були створені спеціальні пункти, обрані злочинцями для розправ над мирними людьми (число 5 тис. знищених можна вважати умовним, такі дані

⁸ С. О. Єфремов, *Останній бій*, «Нова Рада» 1917, 30 жовт.

⁹ В. Г. Короленко в годы революции и гражданской войны (1917–1921). *Биографическая хроника, составил П. И. Негретов*, ред. А. В. Храбовицкого, Benson (Vermont) 1985, с. 86.

¹⁰ *Письмо В. И. Ленина А. М. Горькому. 15 сентября 1919 г.*, [в:] Библиотека газеты «Революция»: http://revolucia.ru/lenin51_47.html. – Дата обращения : 01.02.2014.

¹¹ А. Ніковський, *Що лишилось од культури?* «Нова Рада», 1918, № 237, 19 груд, с. 3–4.

оприлюднила спеціальна слідча комісія, організована українською владою після повернення до Києва весною 1918 р.)¹². Трупів жорстоко покалічених, убитих киян сотнями валялися в парках, на вулицях. Чимало серед жертв було й інтелігенції. Із приводу цього більшовицький нарком Г. Лапчинський згадував: «У моїй пам'яті співучасника й свідка цих подій вони завжди залишаються як цілком нормальна й доцільна форма масового революційного терору». Відтоді й запалав негасимий червоний терор в Україні.¹³ У ході наступу, під час обстрілу й пожежі в будинку Михайла Грушевського (у якому з 1910 р. проживав також і художник Василь Кричевський), загинула більшість колекцій як власника приміщення, так і В. Кричевського¹⁴.

Із 16 січня 1918 р. Київ перебував на воєнному становищі. Згідно зі спеціальним наказом за підписом М. Ковенка, у місті заборонялися будь-які публічні збори, випуски друкованої продукції – як періодичних, так і неперіодичних видань без попередньої воєнної цензури¹⁵.

Реакцією С. Єфремова на більшовицьку збройну агресію в січні 1918 р. став «Лист без конверта» від 10 лютого 1918 р. до наркома УСРР у військових справах Ю. Коцюбинського з засудженням «червоного терору» в Києві: «<...> Десять день смерть літає над головами неповинних людей. Десять день творяться такі страхи – я їх бачив, пане Коцюбинський! – од яких божеволіють люди. Десять днів конає українська воля... І Ви, син великого батька, що любив – і це я знаю – наше місто – Ви його не захистили... Ви входите тріумфатором та завойовником і, сіючи мерзенні брехні про «буржуазність» та «контрреволюційність», чесним ім'ям свого батька покриваєте нечуване злочинство, яке вже зроблено і по сей день робиться – ті гори трупів, що навалено в ім'я рівності й братерства без жодного суда й слідства, ті ріки крові, що течуть Вашими, пане Коцюбинський, слідами. Та Ви не тільки покриваєте злочинства – Ви робите нові. Ви по-близнірському знущаетесь над усім, що дороге українському народові й що було дороге Вашому батькові»¹⁶.

Відкритого листа до Ю. Коцюбинського під назвою «Тіні забутих предків» 15 лютого 1919 р. опублікував й український письменник Андрій Чекановський. Він вимагав у нього відповіді на запитання, чому син видатного українського письменника, маючи «там владу», так «спокійно дивиться на вбивання українців москалями»¹⁷.

Прорахунки державного будівництва, окупація українських територій більшовицькою армією, залишення Києва, внутрішня міграція урядових, державних структур УНР змусили УЦР звернутися за військовою підтримкою до Німеччини та Австро-Угорщини, війська яких на початку березня 1918 р. звільнили територію УНР від більшовицької армії. Перша більшовицька агресія проти УНР мала негативні наслідки для української культури. У ході

¹² *Малая Русь. 1918 г.*, вып. 2, Київ 1918, с. 183.

¹³ *Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999, с. 11.

¹⁴ Ю. В. Телячий, *op. cit.*, с. 325.

¹⁵ *Малая Русь. 1918 г.*..., с. 13.

¹⁶ С. Єфремов, *Лист без конверта*, «Нова Рада», 1918, 19 лютого.

¹⁷ А. Чекановський, «Тіні забутих предків», «Вістник УНР», 1919, 15 лютого, ч. 7, с. 2.

збройного протистояння разом із воїнами, селянами, робітниками гинули й діячі культури, освіти, науки; зазнавали значних втрат пам'ятки національної культури.

Так, за свідченням санітара, який займався прибиранням і похованням жертв Київської ЧК, розстріли відбувалися по вул. Садовій, 5; Катеринівській, 16; Пушкінській, 25, а також у дворі військово-революційного трибуналу здебільшого з 24.00 до 2 год. ночі. Одним із найбільш масових розстрілів стала страта 127 осіб, серед яких були громадські діячі, представники інтелігенції¹⁸.

Більшовики розграбували надзвичайно цінну картинну галерею Терещенків (Бібіковський бульвар, 34). За наявною інформацією, «багацько картин знищено, ще більш покрадено. Пропали, між іншим, надзвичайно цінні твори Врубеля». У ще одному будинку Терещенків (Бібіковський бульвар, 12), що теж піддався грабунку, мистецьких втрат було менше у зв'язку з тим, що члени Комітету охорони пам'яток старовини й мистецтва «<...> вихопили й перевезли до міського музею усе, найбільш цінне з художнього боку, з обох будинків, і тепер в одній залі музею виставлене те, що вціліло від «нальоту» (здебільшого, полотна передвижників – І. Рєпіна, П. Верещагіна, І. Шишкіна та ін.). Як приклад, «зразок роботи нальотчиків у музеї демонструвався відомий образ – «Христос на березі <...> озера»»¹⁹.

Більшовицька влада принесла українській інтелігенції найстрашніші випробовування не просто між вибором «творити чи не творити», а вибором між життям і смертю. «Суворий вершник голодуючої півночі, здавалося, з якимось небажанням вступав до завойованого краю... Вітрило Оки високо стояло над Україною, і напис «я страшний» з'яв на ньому... Смерть дротом обплутувала людей», – так образно й емоційно точно характеризував реальну революційну ситуацію в Харкові художник В. Хлебников²⁰.

Більшовицьку ідеологію частково сприймала літературно-мистецька інтелігенція тих регіонів, де поетапно встановлювалася радянська влада: Схід, Північ, Центр, Південь України. Збройна агресія, здійснена за рішенням Раднаркому Росії та підтримана маріонетковим більшовицьким українським урядом, носила не лише пряму загрозу державному суверенітету УНР, а й уповільнила весь хід державотворчого процесу, зокрема й культуротворчі перетворення в Україні. Загалом, визвольні збройні змагання українського народу стали рубіжними подіями, котрі одна (менша) частина української інтелігенції очікувала й готувала й у яких брала активну участь, а для другої (більшої) частини були крахом її життєвих устоїв і звичок, стереотипів та норм суспільної діяльності, поведінки²¹.

Повернення УЦР було недовготривалим. Уже 29 квітня 1918 р. до влади прийшов гетьман Павло Скоропадський. Сім із половиною місяців (до 14 грудня 1918 р.), до часів Директорії, відновлення УНР, – період

¹⁸ Кошмары Киевской «чрезвычайки», «Винницкая жизнь», 1919, 27 сент., № 2, с. 1.

¹⁹ Інформація від Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва, «Боротьба», 1918, 20 берез, ч. 20.

²⁰ Т. Павлова, Борис Косарев: 1920-ті роки. Від малярства до театру-кіно-фото, Київ 2009, с. 22.

²¹ Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХХ ст.: у 3-х кн, кн. 1, ред. Ю. О. Курносова, С. І. Білокопя та ін., Київ 1994, с. 7.

миру та відсутності бойових дій на території України. То був час реалізації багатьох проєктів у гуманітарній сфері загальнодержавного формату. Можна стверджувати, що частина представників літературно-мистецької інтелігенції не вникала в деталі політичного життя в Україні й з головою поринула в агітмасові форми творчості вируючої на вулицях і майданах примари братерства «нової раси». Однак, за висловом Максиміліана Волошина, разом із вольністю слова прийшов кінець вільної думки й посилювалося відчуття «інтелігентної неправди» в самому ході революції. То ж якщо Київ за гетьмана Павла Скоропадського був жвавим культурним центром, куди з'їжджалися митці з Москви й Петербурга, то вже в 1919 р. тут почався більшовицький «терор на інтелігенцію»²².

Руйнацію засад державного та культурного будівництва спричинила чергова збройна агресія більшовицької Росії проти УНР у лютому 1919 р. Більшовики під час другої окупації України поводитися надзвичайно жорстоко. Особливістю агресії стало офіційне застосування «червоного терору» проти «контрреволюціонерів», законність використання якого проголосив 3 вересня 1918 р. нарком внутрішніх справ Росії Г. Петровський за вказівкою В. Леніна.²³ Дописувач «Канадійського українця» Крістофер Люмба (1919 р.) у матеріалі «Київ є нині містом страхіття» писав: «Я не знаю, чи є ще друге місто, у котрім би господарили большевики так по-чортівськи, як саме тут... Є поговорка між населенням, що від 30 до 40 тисяч вивішано, але «страх має великі очі» тому, числячи по трупах, впало жертвою... Доктора Фльорінського, професора славянської фільольогії на Київському університеті застрілила якась жінка, котру називали Роза Шварц, хоч незвичайка ще не скінчила була свого засідання в сій справі, а професор виголошував якраз промову у своїй обороні». К. Люмба підсумовував: «Мабуть, ніхто на світі не може бути противний здавленню такого режиму, що дозволяє людям ставати звірями й дияволами і насичуватись видом різні і мук»²⁴.

Офіційний курс «червоному терору» задекларувало політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 22 червня 1919 р. прийняттям рішення щодо «посилення репресій проти буржуазії»²⁵. Вершиною жорстокості та свавілля характеризується стаття «Че-Ка» (газета «Красный меч», 18 серпня 1918 р.), у якій виправдовувалися будь-які, навіть найбрутальніші методи більшовизму на шляху до комуністичного «раю»: «<...> У боротьбі, що йде не на життя, а на смерть, не може бути напівмір і половинчасті. Надзвичайні заходи надзвичайного революційного часу вимагають надзвичайних заходів боротьби <...>. Для нас немає і не повинно бути старих кодексів моралі і «гуманності», придуманих буржуазією <...>. Нам все дозволено <...>. Жертви, яких ми вимагаємо, жертви рятівні, жертви, що простеляють дорогу

²² *Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст.: в 2 кн.*, кн. 1, ред. кол.: В. Сидоренко (гол.) та ін. Київ 2006, с. 370.

²³ *Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999, с. 12.

²⁴ К. Люмба, *Київ місто страхіття*, «Канадійський українець», 1919, 15 жовт, ч. 50, с. 6.

²⁵ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України) ф. 1, оп. 6, спр. 1, арк. 37.

до Світлого Царства Праці, Свободи і Правди. Кров? Нехай кров <...>»²⁶.

Російський більшовик Г. Клунний, усвідомлюючи страхіття «червоного терору» в Україні та жорстокі методи встановлення радянської влади, 16 листопада 1919 р. написав листа В. Леніну, у якому зазначалося: «<...> Радянська влада на Україні повалена <...>. Розумної <...> Радянської влади на Україні не було. Була навала диктаторів, погано знаючих Україну, а ще більше небажаючих її знати. Наслідки жахливі, як за масою непотрібних жертв, так і за результатами загального ходу розвитку соціальної революції. Навмисним злом я не можу пояснити те, що творилося, але творилося так, ніби Радянською владою керували на Україні досвідчені чорносотенці, які готували контрреволюцію. Україна бурлить <...>. Але що буде далі? <...> Я запитую Вас, як керівника революції в Росії. Запитуючи Вас, я прекрасно знаю, що моє запитання занадто ідеалістичне, але я не можу не запитати цього <...>. Знайте: бачучи беззаконня, що творяться іменем Радянської влади на Україні, багато були впевнені, що це – помилка, що «центр» не знає «справжнього стану» речей <...>. Відповідайте. Від Вашої відповіді залежить багато чого <...>»²⁷. На жаль, відповідь на цей лист залишилася невідомою. Усвідомлюючи стратегічне значення України для радянської Росії, восени 1919 р. Л. Троцький підготував спеціальне звернення до більшовицьких агітаторів, які направлялися в Україну, у котрому наголошував на прагненні українців до незалежності з провідною тезою про те, що «<...> Без України немає Росії»²⁸.

У газетній статті «Безнадежное дело» (1919 р.) більшовик Х. Раковський писав, що небезпека русифікації при існуванні радянської влади в Україні «являється цілковито безпідставною». Автор безапеляційно стверджував, що українська інтелігенція вбачає в державній незалежності не стільки умови для культурного розвитку українського народу, скільки умови «для свого власного бюрократичного панування»²⁹. Як показав подальший розвиток подій, усе вийшло зовсім не на користь української державності, культури, народу та, зокрема, інтелігенції. «Караючим мечем» революції більшовики назвали небачений доти апарат Надзвичайних комісій, який в Україні лютував з особливою жорстокістю. Об'єктом переслідування стали всі без винятку прибічники ідеї незалежності України, ядро яких склали представники інтелігенції. Особливої гостроти каральна політика ЧК почала набирати з 1919 р. Факти репресивних заходів ЧК проти українства весною 1919 р. у Києві підтверджувалися багатьма очевидцями тих трагічних подій. За свідченнями очевидців, «большевицька чрезвычайка (охранка) працює день і ніч»³⁰.

Сучасник революційної доби О. Семененко залишив емоційно-образну характеристику очільника Одеської ЧК у 1919 р.: «<...> Мені обережно показали на одного з них – чорнявого мужчину років під сорок,

²⁶ Че-Ка, «Красный меч» (г. Киев), 1919, 18 августа.

²⁷ ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 46, арк. 1–4.

²⁸ *Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999, с. 242.

²⁹ Х. Раковский, *Безнадежное дело*, «Известия В. Ц. И. К.», 1919, 3 января, № 2.

³⁰ *Становище в Кієві*, «Вільна Україна (м. Рівне)», 1919, 9 квіт, ч. 12, с. 3.

ще стрункого, з тонкими рисами обличчя грузинського типу. Він нагадував провінційного доктора. Була осінь. Біля нього лежав м'який фетровий капелюх. Я не впізнав у ньому колишнього студента Саджая [Олексія Миколайовича (1898–1942 рр.)]. Очі в цього інтелігента були не звичайні. Не по людськи дивилися вони на світ. Не були ці очі відкриті для того, щоб бачити життя й людей. Це був тяжкий, тьмяний погляд, налитий чимось тяжким, неживим, убивствами, смертю. В них навіть не було злоби, це було щось гірше, ніж жорстокість – надлюдське похмуре, тупе презирство до людини, до її життя, до її радощів. Так дивився цинічний кат, сучасний тоталітарний кат, якому держава дала права слідчого, судді й виконавця смертного вироку. Все дала йому в одній особі. І він знає, що на нього скаржитися ніхто не може»³¹. (За інформацією О. Царинного, справжнє прізвище О. Саджая – Гімішвілі, кличка – Каменченко, національність – грузин). Упродовж літа-осені 1920 р. Одеська ЧК винищила до 10 тис. представників інтелігенції³².

Неоднозначно розуміли модель нової більшовицької культури українські діячі літератури й мистецтва, особливо представники так званого «старшого покоління». Зокрема, прикладом цього є світоглядна позиція одеського художника Є. Буковецького (1866 р.н.), котрий походив із заможної родини, до революції здобув фундаментальну освіту й практику в художніх навчальних закладах Одеси, Петербурзької Академії мистецтв (клас І. Рєпіна), Німеччини, Франції. Тому вважаємо об'єктивною (у міру ідеологічної дозволеності радянської цензури) його характеристику такого змісту: «Безглуздо й схематично було б розуміти її [перебудову світогляду] як блискавичний перелом у свідомості старого художника, хоч би як щиро він бажав поставити своє мистецтво на службу новим завданням і новому суспільству. Творчість <...> художника старшого покоління слід розглядати як складний стовп багатьох елементів, що більш або менш органічно злилися залежно від індивідуальної біографії того чи іншого художника»³³.

Звикнувши до певного життєвого стандарту, унаслідок розрухи, ревізій, репресій із боку більшовиків, представники інтелігенції часто були позбавлені будь-яких засобів для існування. Різке погіршення матеріального становища важко позначилося на морально-психологічному стані творчої інтелігенції. Підтвердженням цього є лист В. Короленка з Полтави в Москву до наркома освіти більшовицької Росії А. Луначарського від 22 вересня 1920 р., у якому разом із іншим зазначалося: «<...> Взагалі серце стискається від думки про долю того шару російського суспільства, котрий прийнято називати інтелігенцією. Прогляньте розмір ваших заробітків і порівняйте їх із цінами хоча б на хліб. Ви побачите, яка тут смішна, вірніше, трагічна невідповідність. І все ж живуть <...>. Так, живуть, але за що? – Продають залишки колишнього майна: скатерки, хустки, кофти, пальта, піджаки, брюки. Якщо перекласти це на образну мову, то з'ясується, що вони проїдають усе, що було заготовлене за попереднього буржуазного ладу, котрий підготував

---

³¹ С. Білокінь, *Паралельна історія УРСР. Большевики і українська культурна спадщина*, [в:] Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: матеріали наук. конф. (22 черв. 2005 р.). Київ 2006, с. 134.

³² А. Царинний, *Украинское движение. Краткий исторический очерк приниженности по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского*, Берлин 1925, с. 169, 182.

³³ М. Є Котляр, *Й. Буковецький, «Образотворче мистецтво»*, 1940, № 12, с. 7.

деякі надлишки. Тепер не вистачає найбільш необхідного, і це росте, як лавина. Ви вбили буржуазну промисловість, нічого не створили взамін, і ваша комуна є величезним паразитом, що підгодовується від цього трупа. Все руйнується <...>, одним словом, іде загальний розвал. Зрозуміло, що далі так бути не може, і країні сулять незвідані біди. Першою жертвою їх стане інтелігенція <...>. Уряди гинуть від брехні. Можливо, ще є час повернутися до правди, і я переконаний, що народ, який сліпо йшов за вами шляхом насилля, із радістю оновленої свідомості піде дорогою повернення до свободи. Якщо не для вас і не для вашого керівництва, то це буде благо приємне для країни <...>. Але чи це можливо для вас? Чи це не пізно, якщо би ви навіть і захотіли це зробити?». (Це був останній із шести листів, написаних В. Короленком незадовго до смерті після його відвідин А. Луначарським, на котрі він так і не отримав відповіді)³⁴.

Реальні обставини громадянської війни ставили інтелігенцію перед необхідністю рішучого життєвого вибору. Такий шлях давався їм досить не просто. Прикладом представників цієї категорії, здебільшого, молодій генерації інтелігенції, був поет Володимир Сосюра. Відомо, що певний час у 1919 р. він перебував у складі особистої варті Симона Петлюри, навчався в Смотрицькій старшинській школі армії УНР³⁵. Восени 1919 р. В. Сосюра потрапив у полон до денікінців, котрі розстрілювали його як петлюрівця, але, на щастя, рана виявилася не смертельною. Судив його й більшовицький реввійськтрибунал – залишився живим завдяки тому, що голова трибуналу, послухавши вірші, залишив В. Сосюру в живих. У 1920 р. він опинився в м. Одесі, захворів на тиф. Тут його й прийняли до лав Червоної армії³⁶. На початку 1920 р. поета зацікавили ідеї партії боротьбистів, бо йому здавалося, що ще не все втрачено для здобуття незалежності України. «Червоний рух вставав гігантом передо мною», – скаже він згодом. Розвиток воєнно-політичної ситуації в Україні не був сприятливим для УНР, армія була майже розбита, частина війська, уряд, когорта літературно-мистецької інтелігенції перейшли до Польщі. Тому й перед В. Сосюрою постало питання про вибір життєвих орієнтирів: йти на Захід чи залишатися в Україні. Він обрав другий шлях і прагнув повірити в правильність такого вибору, проте сумніви завжди мучили його – і тоді, коли писав «Червону зиму», та й потім – упродовж усього життя³⁷.

Деякий час на території, підвладній більшовикам, проживав політик, письменник, драматург Володимир Винниченко, котрий на власні очі побачив «новий порядок». Усе гостріше перед ним також стояло питання власного вибору, про що й свідчить щоденниковий запис: «І от яке повинно бути становище людини, яка ніколи не стояла за інтереси багатих, яка все життя поклала на інтереси революції й соціалізму, але яка не вірить, що большевицьким шляхом можна допомогти тим ідеям реалізуватись. Що їй

³⁴ В.Г. Короленко, *Письма к Луначарскому. Письмо шестое от 22 сентября 1920 г.*: http://az.lib.ru/k/korolenko_w_g/text_1080-1.shtml

³⁵ *Усі українські поети*, упорядники Ю. І. Хізова, В. В. Щоголева, Харків 2008, с. 286.

³⁶ *Історія української літератури. XX століття: у 2 кн.*, кн. 1: Перша половина XX ст.: підруч., ред. В.Г. Дончика, Київ 1998, с. 134.

³⁷ В. Костюченко, *Від «Червоної зими» до серця*, «Вітчизна», 1998, № 11–12, с. 124.

робити?»). Такі настрої він переживав, коли переїхав на хутір «Княжа гора» на Канівщині, де між квітнем-червнем 1918 р. написав драму «Між двох сил»³⁸.

Українська інтелігенція розчарувалася від непослідовної політики українського радянського уряду, котрий на словах проголошував українську державність, а насправді проводив курс на централізацію, на більшовицьку Росію. У цій ситуації В. Винниченко прийшов до висновку, що йому не залишилося нічого іншого, як виїхати за кордон. Тому що залишитися, ввійти до складу керівництва УСРР – означало б проведення русифікаторської політики, взяти на себе відповідальність за цей політичний курс³⁹. Із почуттям туги 23 вересня 1920 р. у передчас поразки Української революції він назавжди емігрував з України⁴⁰.

Однак значна кількість представників української творчої інтелігенції знаходила мужність і відмовлялася від співпраці з більшовицькою владою, незважаючи на пропозицію поліпшення матеріальних благ та, навіть, відверті погрози. Скульптор А. Страхов згадував: «Не секрет, що далеко не всі художники стали на сторону революції. Декотрі видатні митці під різними приводами виїжджали за кордон. Менш відомі посунули до української «провінції» <...>. Переконавшись, що мало хто з художників, які в цей час перебували в Катеринославі, виявляв бажання працювати з радянською владою, губревком видав наказ про мобілізацію всіх майстрів пензля, що проживають у місті»⁴¹. Прикметно, що діяльність більшовиків у сфері культурного будівництва не схвалювало й чимало відомих діячів російської культури. Так, один із них, художник М. Волошин не прийняв пропозицію співпраці від А. Луначарського. У статті «Росія розіп'ята» (1920 р.) він передбачливо написав, що соціалізм у Росії проявиться «в диктатурі, а після в цезаризмі»⁴².

Громадянська позиція представників інтелігенції щодо ставлення до більшовицької влади чітко простежується в спогадах художника, поета Михайла Жука, який невдовзі по завершенню революційних подій, проживаючи в Чернігові, записав у щоденнику: «Коли питають: який уряд кращий – правий чи лівий? Це питання подібне до того – яка рука у злодія краща – права чи ліва. Про середину навіть смішно говорити». Одноманітне життя без змоги займатися улюбленою працею, жорстокі реалії більшовизму доводили М. Жука до розпачу, свідченням чого є один із чергових щоденникових записів: «Хто дав право насміхатися над людиною вам, тим, що звуться урядами всього світу. Невже вам ніколи й ніхто не каже, що ви просто шахраї, нездари, мерзотники. Кому потрібні ваші мудрі мішки канцелярії з вистоктаними подобами людини, кому потрібні ваші ножі, гармати, тюрми, маніфести, декрети, медалі, порядки, увесь той груз, яким ви обдаровуєте людськість? Ви так дорого коштуєте людині, а так сієте зло, гидоту, тупість, байдужість, зневіру. Ваші установи – доми шалених мук, яких не могла

³⁸ Н. Миронець, *Джерела історичної пам'яті*, Київ 2008, с. 67–68.

³⁹ В. Винниченко, *Українська державність*, Відень-Київ 1920.

⁴⁰ *Історія української літератури. ХХ століття: у 2 кн.*, кн. 1: Перша половина ХХ ст.: підруч., ред. В.Г. Дончика, Київ 1998, с. 258–259.

⁴¹ *Нариси з історії образотворчого мистецтва ...*, с. 340.

⁴² Г. Г. Пилипенко, *Тут Максиміліан Волошин виховував дух і думку*, «Урядовий кур'єр», 2013, 19 черв., № 170, четвер., с. 20.

вигадати ніяка інквізиція. Бо інквізиція була жахливою хвилиною, але ж настільки безглузда, що мусила впасти, а ваше – жахлива система, розрахована на віки». В умовах погіршення матеріально-побутового становища влаштувався на посаду завідуючого відділом мистецтв Чернігівської губнар освіти, намагався видавати книги, створював обкладинки. Про той час говорив так: «Я мов на кладовищу серед конторських столів»⁴³.

Ідентичними були ситуація та погляди багатьох інших культурних діячів того часу. Так, перші роки перебування художника Григорія Світлицького в Києві після повернення з Петрограда (1919 р.) були, за його спогадами, дуже важкими: голод, непорозуміння, невизнання («Мене, як художника, ігнорували, я буквально голодував, але безперервно працював, не звертаючи зі свого шляху»)⁴⁴. Культуролог, херсончанин Дмитро Чижевський, характеризуючи більшовицький режим, твердив, що останній не знає гуманності й повертає суспільство до варварства: «<...> Дивно, що знаходяться поети, які у своїх віршах прославляють цей бандитизм, мов досягнення поступу»⁴⁵. Ю. Дивнич (Ю. Лавріненко), відносячи інтелігенцію до третьої рушійної сили революції, стверджував, що більшовики використали нерішучість інтелігенції, «яка плелася в хвості <...> стихійно-антиімперських українських мас»⁴⁶. Іноземна інтервенція, агітаційна політика більшовиків певною мірою «розкололи» літературно-мистецьку інтелігенцію на прихильників і противників ідеї української державності. Визначальними для подальшої роботи стала офіційна лінія більшовицької партії, класовий підхід, який поширювався на науку, культуру, освіту.

Таким чином, жертвами «червоного терору» в 1919–1921 рр. стали чимало представників української літературно-мистецької інтелігенції. «Червоний терор» проявлявся в різних формах – від залякування, цькування, переслідування, морального та фізичного приниження, заборони творчості тощо аж до розстрілу. Свідченням цього є приклади з біографій окремих діячів літератури, образотворчого мистецтва того часу.

Зокрема, трагічні мотиви майбутнього України в міру того, як зменшувалася впевненість у перемозі Української революції, посилювалися в літературній творчості Павла Тичини. Василь Стус писав: «Мені здається, що з погляду молодого Тичини правда і кривда революції була розподілена порівну між українським Березнем і всеросійським Жовтнем». У 1920 р. після встановлення більшовицької влади в Україні перед П. Тичиною, як і перед українською інтелігенцією взагалі, постало питання життєвого вибору, який, очевидно, зробити було нелегко, що підтверджується змістом і тематикою двох поетичних збірок: «Плуг» і «Замість сонетів і октав». У першій розкривається образ революції як плуга, що зорює землю для засіву нового життя, у другій – біль від революційної дійсності, більшовицької

⁴³ М. Жук, *Мистецька сторінка*: http://storinka-m.kiev.ua/section_14.php?u_id=3336 (дата звернення: 06. 09. 2013.).

⁴⁴ Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 32. од. зб. І/3. Спогади Світлицького Г. П., арк. 8.

⁴⁵ *Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності*, заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес, Київ 2007, с. 434.

⁴⁶ Ю. Дивнич [Ю. А. Лавріненко], *На існути Великої революції 1917/18*, Б. м. в. 1949, с. 35.

влади, котрі спричинили жорстокість, голод, зневіру серед народу.

Сувора дійсність усе ж змусила його зробити вибір: він залишився в Україні. У щоденнику 1 серпня 1920 р. поет занотував: «Останніми часами я все більше і більше задумуюсь над дилемою: партійний чи безпартійний? На бісового батька я видрукував «Замість сонетів»? Замість одходу од анархії вийшов одхід до заячої філософії <...>». За свідченням самого П. Тичини, починаючи з 1920 р. розпочалося його переслідування радянськими органами: «Всякий раз, як Василь [Еллан-Блакитний] приїздить до Києва, весь час мені говорить, щоб я до Харкова перебирався. Є на то великі причини. Особливо одна людина замахується на мене <...>».⁴⁷ 29 липня 1920 р. він зафіксував у щоденнику: «Закис я в Києві. Ну, та чорт його бери – і з тими несвіжими силами буду робити, поки можна. Не вірю, щоб зо мною що-небудь зробили <...>». Із 8 серпня 1920 р. П. Тичина поїхав у подорож Україною в складі творчого колективу під керівництвом Кирила Стеценка⁴⁸. Враження від поїздки він зафіксував у рукописному «Щоденнику-повіді»⁴⁹. Загалом, за словами Ю. Лавріненка, у Києві П. Тичина «<...> до дна пережив Українську Револьюцію й тринадцять кривавих змін влади, і, зокрема, спонтанний вихід із вікового підпілля української культури. Тут він став найбільш конгеніальним поетом Українського Відродження»⁵⁰.

Після встановлення більшовицької влади в Україні свідомий вибір – залишився жити на батьківщині, хоча від самого початку не мав симпатій до нової влади, не вірив у її демагогічні обіцянки – зробив авторитетний громадсько-політичний діяч, літератор Петро Стебницький. Ще 1918 р. його насторожили «очі й душі солдатів революції». Полчища «визволителів» він зустрів на шляху до Києва й був вражений поведінкою «цих диких ординців». У праці «Поміж двох сил» публіцист писав: «Ті самі гострі лихі очі, та сама сліпа неодолима сила, та сама людська стихія. Щось елементарне первісне, що колись давно вже було пережито людством. Це навіть не орди, що йшли тисячу літ тому з сходу на захід; то були більш організовані й не такі дикі маси. Ще либонь далі у віках треба шукати аналогій, коли людство було розпорошено <...> переливалось сліпою стихією з місця на місце, як овеча отара під чиеюсь пугою або як сарана, що суне за вітром хмарою й все по дорозі обертає в голу і дику пустиню. Так <...> це навіть не вівці. Це – сарана»⁵¹.

Євген Чикаленко не раз пропонував П. Стебницькому залишити Київ: «Виїжджаючи в січні [1919 р.] з Києва, я настирливо умовляв його їхати зо мною або виїхати куди-небудь послом, але він рішучо odmовився, а коли я лякав його, що большевики його розстріляють, то він, відповідно

---

⁴⁷ Н. Миронець, *Джерела історичної пам'яті*, Київ 2008, с. 126–128.

⁴⁸ Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 464, оп.1, спр. 4839, арк. 14, 15, 20.

⁴⁹ ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп.1, спр. 1541, арк. 1–248.

⁵⁰ Ю. Лавріненко, *Розстріляне відродження. Антологія – проза – драма – есеї*, Київ 2007, с. 15.

⁵¹ П. Я. Стебницький (Смуток), *Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918*, Київ 1918, с. 253.

своїй спокійній вдачі, спокійно одповів: «Що ж? Україна потребує жертв!»⁵². Дійсно, більшовицька влада в 1919 р. внесла це ім'я до списку підозрюваних і неблагонадійних. Уже 7 березня 1919 р. у київському помешканні П. Стебницького по вул. Тургенівській, 65 було проведено його обшук й арешт, що спричинило масову підтримку інтелігентних сил щодо негайного звільнення Петра Януарійовича⁵³. Відійшовши в 1919 р. від політики, він цілковито віддався науці та літературній роботі, публіцистиці.

У 1920 р. після дворазового арешту спочатку румунською, згодом – польською владою на історико-філологічний факультет Кам'янець-Подільського державного українського університету вступив молодий поет Валер'ян Поліщук. Тут він активно включився в громадсько-політичне життя, редагував університетський часопис «Нова думка». У місцевій періодиці як під власним прізвиськом, так і під різними псевдонімами з'явилися друком низка його віршів і теоретичних праць на теми культури, що засвідчили близькість поета до футуристичних засад творчості. Зі вступом до міста більшовиків він переїхав Києва. Причиною цього була неприязнь до радянської влади, підтвердженням чого є щоденниковий запис такого змісту: « <...> Тепер я зненавидів ту «красну гвардію», що не питає, хто ти, може, по міркуваннях большевик, а тільки український – зараз розстрілює <...>»⁵⁴.

Повернувшись навесні 1920 р. із Кам'янця-Подільського до Києва, редактором у видавництві «Книгоспілка» працював письменник Остап Вишня (Павло Губенко). Уже восени 1920 р. його заарештували й позбавили волі на 3 роки. Правда, через півроку випустили, допомогло заступництво письменника й активного діяча КП(б)У Василя Еллана-Блакитного⁵⁵.

Одним із наймолодших українських літераторів революційної доби, які володіли значним творчим потенціалом, був Василь Чумак. Один із його творів, поезія «Більше надії, брати!» (1918 р.), була покладена на музику й стала гімном українських повстанців, які згодом боролися з більшовиками. Жажіття більшовицького терору автор відобразив у вірші «Погром». Упродовж 1917–1919 рр. В. Чумак зумів стати першорядним поетом, громадським і культурним діячем. Однак у ніч із 20 на 21 листопада 1919 р. разом із К. Ковальновою й Г. Михайличенком його розстріляли денікінці в Києві⁵⁶.

Палким прихильником української державності та культури, відданим захисником рідного слова впродовж 1917–1919 рр. став юний поет Степан Грещенко – старшина Подільського полку армії УНР, поет, студент

⁵² Є. Х. Чикаленко, *Щоденник 1919–1920*, ред. В. Верстюк, М. Антонович; Укр. вільна акад. наук у США. Істор. секція, Нац. акад. наук України, Ін-т історії України, Дослід. ін-т новітньої історії України (Філадельфія), Київ-Нью-Йорк 2005, с. 117.

⁵³ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 53039, 14 арк.

⁵⁴ *Український письменник Валер'ян Поліщук (1897–1937): бібліогр. покажч.*, Харків 2004, с. 14–16.

⁵⁵ *Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Путівник*, авт.-упорядники М. Крячок, С. Куш, З. Сендик, Київ 2003, вип. 1, с. 42, 109.

⁵⁶ Ю. В. Телячий, *Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)*. Моногр., Тернопіль 2014, с. 287.

Кам'янець-Подільського державного українського університету⁵⁷. Він – один із тисяч українських патріотів, які відгукнулися на заклик Директорії, уряду УНР, головного отамана С. Петлюри й зі зброєю в руках став на захист рідного краю від більшовицької агресії та загинув у 1919 р. у нерівному бою в с. Жердя Кам'янецького повіту⁵⁸.

Тричі більшовики заарештовували відомого діяча української культури, художника Василя Кричевського. А взимку 1919 р. він навіть зазнав тюремного ув'язнення⁵⁹. Починаючи з 1920 р., В. Кричевський виконував обов'язки ректора Української Академії мистецтв (до 1922 р., часу її закриття та реорганізації більшовицькою владою)⁶⁰. Як і його колеги-художники, В. Кричевський жив із випадкових заробітків, виконував здебільшого графічні роботи. У статусі викладача та керівника реорганізованого художньо-керамічного інституту в Миргороді він був звинувачений більшовиками в «контрреволюції»⁶¹. Украй мало відомо про життя революційного періоду художника Сергія Світославського. Із приходом до Києва більшовиків його художні вподобання не цікавили нову владу, про сліпого митця забули, позбавивши будь-якої допомоги⁶².

Коротке життя судилося прожити скульптору Михайлу Гаврилку. На його переконання, українська культура була однією з найбагатших у Європі, але майже не репрезентована належним інформаційним чином у світовому культурному просторі. Нескрystalізованість національної культури митець пов'язував з іноземними впливами, «які викривили й покалічили українську душу». Як керівник антибільшовицького руху на Диканьщині, він був живцем спалений більшовиками в топці паровоза на залізничній станції Полтава в жовтні 1920 р.⁶³

Репресивні заходи з боку більшовицької влади щодо відомих представників мистецтвознавства звели нанівець столітній безперервний розвиток цієї науки в Харкові. Кількаразова зміна влади, нестабільність й анархія часів громадянської війни – усе спричинилося до тихого припинення в 1919 р. багатолітньої культуротворчої діяльності Харківського історико-філологічного товариства, розграбування університетського музею, на художніх збірках якого виховувалися мистецтвознавчі кадри регіону, України. В 1920 р. унаслідок більшовицької реорганізації системи освіти (ліквідації університетів. – Ю. Т.) Харківський університет припинив своє 115-літнє існування, а разом із ним зазнала розгрому й сформована університетська школа мистецтвознавства. Разом з іншими більшовики заарештували

⁵⁷ М.А. Мачківський, *Віднайдений слід Степана Грищенка*, [в:] *Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 9–11 верес. 1994 р.)*, ч. 1, Хмельницький 1994, с. 122–124.

⁵⁸ *Світлій пам'яті незабутнього співробітника журналу «Село» поета Степана Греценка [некролог]*, «Село», 20 черв, № 13, с. 2.

⁵⁹ Д. Горняткевич, *Українські мистці в автобіографіях*, Лондон 1958, с. 48.

⁶⁰ Р. Шмагало, *Словник митців-педагогів України та з України у світі (1850–1950 рр.)*, Львів 2002, с. 54.

⁶¹ Ю.В. Телячий, *op. cit.*, с. 152.

⁶² І.Ф. Шаров, *Художники України: 100 видатних імен*, Київ 2007, с. 357.

⁶³ Д.П. Кривач, *Українське мистецтво: навч. посіб. у 3 ч.*, ч. 3, Львів 2005, с. 188; М.О. Гаврилко: http://histori.pl.ua/Гаврилко_Михайло_Омелянович (дата звернення : 06.11.2011).

мистецтвознавця-харків'янина Ф. Шміта по обвинуваченню про підписання влітку 1919 р. у часи денікінської окупації Харкова викривального антибільшовицького «Звернення вчених Півдня Росії до вчених Західної Європи». У результаті (за рішенням трибуналу) вчений одержав умовний термін покарання⁶⁴.

Павло Тичина в 1919 р. занотував у щоденнику пророчий запис такого змісту: «Дніпро – бандит». У цьому – усе. Ігніт чужинців, і ненависть, і власна кволість, і одчай. Май, як май. Не виспалось літо, а тут уже й осінь. І як се так: народові, що поржавілі пута зняв, прикинулась іржа, немов болячка? І як се так: великий дух – на людях розмінявся і здрібнів? Чи не Сибіру дух над нами? Чи не царські гробниці накинули оком? А! З Біломор'я чую Соловецький ладан? В ньому змішались дзвони й матюки, і розбишацтво, і свобода. А Іван Четвертий Грізний, проткнувши псу смердючому жезлом залізним ногу, – стоїть, – і слухає, – Перебирає чотки <...>»⁶⁵. Також проявом високого патріотизму, провидінням майбутнього трагізму більшовизму є вірш Кліма Поліщука «Київ», написаний у травні 1920 р.⁶⁶

Творча інтелігенція інтуїтивно відчувала майбутню ситуацію в Україні. У 1920 р. Максим Рильський із гіркотою в душі написав пророчі слова:

«Огонь пройшов і залишився дим,
Про бурю спогад – жовті складки піни,
Туман їдкий, де був потоп і грім,
Де грала повинь – крумкання жабине»⁶⁷.

Отже, особливістю літературно-мистецького життя 1917–1921 рр. (щодо діяльності інтелігенції в умовах «червоного терору») стало те, що через відповідні ідеологічні умови на розвиток культури неминуче накладався ідеологічний штамп, що позначалося не лише на змісті творів літератури й образотворчого мистецтва, а й означало перегляд, переосмислення їх суті, змісту, структури, функцій, суспільної ролі тощо. Саму дилему культури як суспільного, національного явища ідеологічна доба робила вибухово-конфліктною, що провокувало непередбачуваність наслідків, а отже, уможливило й справжні творчі відкриття, а не лише їх імітацію, до яких прагнув і на які потенційно був здатний кожний талановитий митець. Адже багато чого залежало й від його внутрішнього вибору, від рівня естетичної свідомості. У таку досить життєво непросту ситуацію більшою чи меншою мірою неминуче потрапили всі без винятку українські митці. Але з таким об'єктивним фактором тогочасних культурологічних реалій мирилися не всі, однак вибір був для кожного індивідуальним (тоді він ще був можливим). Досить швидко зі встановленням радянської влади ситуація набула масової зміни від внутрішньо вільного творця до покірнього ремісника, що

⁶⁴ С. І. Побожій, *З історії українського мистецтвознавства: зб. статей*, Суми 2005, с. 127–128.

⁶⁵ ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп.1, спр. 4839, арк. 2.

⁶⁶ *Київ. Антологія: статті і поезії про українську столицю*, упоряд. і автор анотац. Л. Полтава, Нью-Йорк 1984, с. 56.

⁶⁷ «Як на вільне, на радісне свято...», авт.-упорядн. К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк: ч. 1: *Українська поезія доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.)*, Вінниця 2007, с. 5–7.

демонструвало не лише рівень майстерності та свідомості, а й було також і своєрідним показником громадсько-політичної позиції митця. У середовищі творчої інтелігенції, як і в усьому суспільстві, утверджується атмосфера наростання загального холуйства, рабського служіння культурі правлячій більшовицькій партії, її комуністичній ідеології.

Таким чином, Українська революція 1917–1921 рр. започаткувала новий демократичний етап розвитку вітчизняної культури. Але драматичні події життя, його бурхлива динаміка, політичні збурення руйнували психологічні умови й не давали часу для обсервації та виношування масштабних задумів. У роки революції література й образотворче мистецтво зазнали вагомих втрат. Від різних ворожих Україні сил загинули літератори: С. Грещенко, А. Заливчий, Г. Михайличенко, В. Науменко, І. Стешенко, В. Чумак, В. Шахрай; художники: М. Гаврилко, Г. Дядченко, О. Мурашко. Багато хто з представників мистецької інтелігенції, які в силу ідеологічних та особистих причин не пішли на співробітництво з більшовицькою владою, вдалися до еміграції, а саме: літератори: П. Богацький, П. Зайцев, В. Королів-Старий, Г. Мазуренко, Л. Мосендз, І. Огієнко, О. Олесь, В. Островський, А. Постоловський; художники: Д. Бурлюк, В. Городецький, Ю. Вовк, М. Кац, П. Ковжун, М. Кузнецов, Ю. Магалецький, А. Маневич, П. Нілус, І.-Б. Рибак, П. Холодний; мистецтвознавці: Д. Антонович, В. Січинський та ін. Письменники, поети, драматурги, представники старшого покоління, непросто адаптувалися до роботи в умовах більшовизму (С. Васильченко, Дніпрова Чайка, А. Кримський, М. Чернявський, Л. Яновська та ін.). Швидше процес адаптації відбувався в молодшій генерації літераторів, представників демократичної інтелігенції (К. Анищенко, А. Заливчий, М. Івченко, П. Капельгородський, Г. Косинка, Г. Михайличенко, В. Підмогильний, Н. Романович-Ткаченко та ін.). У наступному по-різному склалися життєві долі представників української літературно-мистецької інтелігенції. Дехто помер, загинув у боях із загарбниками, інші відчували гіркоту принижень і поневірянь у чужих країнах, багато хто з тих, хто залишився в Україні, були фізично знищені в часи сталінського терору; а над тими, що залишилися живими, висіла постійна загроза арешту. У переважній більшості їх змусили піти на співпрацю з більшовиками. Тема національно-культурного відродження на довгі десятиліття в радянській Україні опинилася під офіційною забороною.

Бібліографія

Білокінь С., *Паралельна історія УРСР. Большевики і українська культурна спадщина*, [в:] *Перші читання пам'яті М. Ф. Біляшівського: матеріали наук. конф. (22 черв. 2005 р.)*, Київ 2006, с. 131–175.

Білокінь С., *Федір Ернст*, «Пам'ятки України», 1985, № 2, с. 32–33.

Бойко О., *Повсякденне життя Києва за радянської влади: продовольство, міське господарство, освіта, громадське життя*, [в:] *Соціальні конфлікти та повсякденне життя революційного суспільства 1917–1921 рр.: Зб. наук. ст., гол. ред. В. Ф. Верстюк*, Київ 2014, с. 217–247.

В. Г. Короленко в годы революции и гражданской войны (1917–1921). *Биографическая хроника*, составил П. И. Негретов; под ред. А. В. Храбовицкого, Benson (Vermont) 1985.

- Винниченко В., *Українська державність*, Відень-Київ 1920.
- Гаврилко Михайло Омелянович: http://histori.pl.ua/Гаврилко_Михайло_Омелянович. – (дата звернення: 06.11.2011).
- Горняткевич Д., *Українські мистці в автобіографіях*, Лондон 1958. 8. Дивнич Ю. [Лавріненко Ю. А.], *На іспиті Великої революції 1917/18*, Б. м. в. 1949.
- Діячі науки і культури України: нариси життя та діяльності*, за заг. ред. А. П. Коцура, Н. В. Терес, Київ 2007.
- Документи трагічної історії України (1917–1927)*, ред. П. Т. Тронько, П. П. Бачинський, Київ 1999.
- Єфремов С. *Лист без конверта*, «Нова Рада», 1918, 19 лютого.
- Єфремов С. О., *«Останній бій»*, «Нова Рада», 1917, 30 жовт.
- Жук Михайло. *Мистецька сторінка*: http://storinka-m.kiev.ua/section_14.php?u_id=3336. (дата звернення : 06. 09. 2013).
- Завальнюк К. В., *Червоний смерч над Поділлям*, Вінниця 2008.
- Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, ф. 32, од. зб. І/3. Спогади Г. П. Світлицького, 18 арк.
- Інформація від Комітету охорони пам'яток старовини і мистецтва*, «Боротьба», 1918, 20 берез, ч. 20.
- Історія української літератури. ХХ століття: у 2 кн.*, кн. 1: Перша половина ХХ ст.: підруч., ред. В. Г. Дончика, Київ 1998.
- Київ. Антологія: статті і поезії про українську столицю*, упоряд. і автор анотац. Леонід Полтава, Нью-Йорк 1984.
- Короленко Владимир Галактионович. *Письма к Луначарскому. Письмо шестое от 22 сентября 1920 г.*: http://az.lib.ru/k/korolenko_w_g/text_1080-1.shtml, (дата обращения : 01. 02. 2014).
- Костюченко В., *Від «Червоної зими» до серця*, «Вітчизна», 1998, № 11–12, с. 122–130.
- Котляр М. Є., *Й. Буковецький*, «Образотворче мистецтво», 1940, № 12, с. 7–12.
- Кошмары Киевской «чрезвычайки»*, «Винницкая жизнь», 1919, 27 сент., № 2, с. 1.
- Крвавич Д. П., *Українське мистецтво: навч. посіб у 3 ч.*, ч. 3., Львів 2005.
- Лавріненко Ю., *Розстріляне відродження. Антологія – проза – драма – есей*, Київ 2007.
- Люмба К., *Київ місто страхіття*, «Канадійський українець», 1919, 15 жовт. ч. 50, с. 6.
- Малая Русь. 1918 г.* вып. 2, Київ 1918.
- Мачківський М. А., *Віднайдений слід Степана Грищенка, Духовні витоки Поділля: творці історії краю: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Кам'янець-Подільський, 9–11 верес. 1994 р.)*, ч. 1, Хмельницький 1994, с. 122–124.
- Миронець Н., *Джерела історичної пам'яті*, Київ 2008.

Нариси з історії образотворчого мистецтва України ХХ ст.: в 2 кн., ред. кол.: В. Сидоренко (гол.) та ін., кн. 1, Київ 2006.

Нариси історії української інтелігенції: Перша половина ХХ ст.: у 3-х кн., ред. Ю. О. Курносова, С. І. Білоконя та ін., кн. 1, Київ 1994.

Ніковський А. *Що лишилось од культури?* «Нова Рада», 1918, № 237, 19 груд, с. 3–4.

Павлова Т., *Борис Косарев: 1920-ті роки. Від малярства до театру-кіно-фото*, Київ 2009. 33. Г. Г. Пилипенко, *Тут Максиміліан Волошин виховував дух і думку*, «Урядовий кур'єр», 2013, 19 черв, № 170, четвер.

Письмо В. И. Ленина А. М. Горькому. 15 сентября 1919 г., [в:] Библиотека газеты «Революция»: http://revolucia.ru/lenin51_47.html, (дата обращения: 01.02.2014).

Побожій С. І., *З історії українського мистецтвознавства: зб. статей*, Суми 2005.

Раковский Х., *Безнадежное дело*, «Известия В. Ц. И. К.», 1919, 3 января, № 2.

Світлій пам'яті незабутнього співробітника журналу «Село» поета Степана Грещенка (некролог), «Село», 20 черв, № 13, с. 2.

Становище в Києві, «Вільна Україна», (м. Рівне), 1919, 9 квіт., ч. 12. с 3.

Стебницький П. Я. (Смуток). *Поміж двох революцій. Нариси політичного життя за рр. 1907–1918*, Київ 1918.

Телячий Ю. В. *Українська літературно-мистецька інтелігенція в національно-культурному відродженні (1917–1921 рр.)*, Тернопіль 2014.

Указ Президента України № 17/2016 «Про заходи з відзначення 100-річчя подій Української революції 1917–1921 років» (22 січня 2016 р.): // <http://www.president.gov.ua/documents/172016-19736> (дата звернення: 14. 01. 2017).

Український національно-визвольний рух. Березень – листопад 1917 року: док. і матер., упоряд.: В. Верстюк (керів.) та ін., Київ 2003.

Український письменник Валер'ян Поліщук (1897–1937: бібліогр. покажч, уклад. Н.Л. Манова, Харків 2004.

Усі українські поети, упорядники Ю. І. Хізова, В. В. Щоголева, Харків 2008.

Царинный А., *Украинское движение. Краткий исторический очерк преимущественно по личным воспоминаниям. С введением князя А. М. Волконского*, Берлин 1925.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 6, спр. 1, 99 арк.

ЦДАГО України, ф. 43, оп. 1, спр. 46, 13 арк.

ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 53039, 14 арк.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України. Путівник, авт.-упорядники М. Крячок, С. Куш, З. Сендик, вип. 1, Київ 2003.

Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України), ф. 464, оп.1, спр. 1541.

ЦДАМЛМ України, ф. 464, оп.1, спр. 4839, 27 арк.

Че-Ка, «Красный меч» (г. Київ), 1919, 18 августа.

Чекановський А., «Тині забутих предків», «Вістник УНР», 1919, 15 лютого, ч. 7. с. 2.

Чикаленко Є. Х., *Щоденник 1919–1920*; ред. В. Верстюк, М. Антонович, Київ–Нью-Йорк 2005.

Шаров І. Ф., *Художники України: 100 видатних імен*, Київ 2007.

Шмагало Р., *Словник митців-педагогів України та з України у світі (1850–1950 рр.)*, Львів 2002.

«Як на вільне, на радісне свято <...>», авт.-упорядн. К. В. Завальнюк, Т. В. Стецюк., ч. 1: Українська поезія доби національно-визвольних змагань (1917–1921 рр.), Вінниця 2007.

Юрій Телячий

Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова (Київ)

УКРАЇНЬСЬКА ЛІТЕРАТУРНО-МИСТЕЦЬКА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ В УМОВАХ «ЧЕРВОНОГО ТЕРОРУ» (1918–1921 РР.)

Анотація: У статті характеризується становище української літературно-мистецької інтелігенції періоду Української революції 1917–1921 рр. Визначено актуальність і стан наукової розробки теми, завдання дослідження. З'ясовано особливості репресій більшовицької влади проти творчої української інтелігенції, котра виступала ініціатором національно-культурного відродження в 1917–1921 рр. Простежено зміст політики «червоного терору» проти української літературно-мистецької інтелігенції впродовж 1918–1921 рр. На підставі широкого кола історіографічно-джерельної бази реконструйовано загальну панораму літературно-мистецького процесу як складового чинника національно-культурного відродження. Наведено характеристику більшовицького режиму, політики радянської влади у сфері культури, зроблену відомими українськими діячами: політиками, письменниками, публіцистами, художниками. Виявлено позицію керівництва російської більшовицької партії щодо української державності загалом і національної культури – зокрема. Розкрито механізми й наслідки діяльності Надзвичайних комісій («ЧеКа») в Україні щодо репресій проти представників творчої інтелігенції. Встановлено громадянську позицію відомих діячів української творчої інтелігенції в умовах «червоного терору». Узагальнено наслідки репресивної політики більшовиків у сфері національно-культурного відродження в роки Української революції (1917–1921). Зроблено загальний висновок про те, що Українська революція започаткувала новий демократичний етап розвитку вітчизняної культури. Але успішності процесу розбудови української державності перешкодили як зовнішні, так і внутрішні суспільно-політичні, воєнні, соціально-економічні чинники. Ключовим із них був російський більшовизм. Особливістю літературно-мистецького життя 1917–1921 рр. (щодо діяльності інтелігенції в умовах «червоного терору») стало те, що через відповідні ідеологічні умови на розвиток культури

неминуче накладався ідейний штамп. У переважній більшості українську творчу інтелігенцію влада змусила піти на співпрацю з більшовиками. Тема національно-культурного відродження на довгі десятиліття в радянській Україні опинилася під офіційною забороною.

Ключові слова: Українська революція, 1918–1921 рр., літературно-мистецька інтелігенція, національно-культурне відродження, «червоний терор», більшовизм.

Yurii Teliachyi

National Pedagogical Dragomanov University (Kiev)

UKRAINIAN LITERARY-ARTISTIC INTELLIGENTSIA UNDER THE CONDITIONS OF “RED TERROR” (1918–1921)

Summary: The article characterizes the situation of the Ukrainian literary-artistic intelligentsia in the period of Ukrainian revolution (1917–1921). The actuality and the state of scientific development of the topic, as well as the objectives of the research, have been evaluated. The peculiarities of repressions of the Bolshevik government against the Ukrainian creative intelligentsia, who initiated the national-cultural revival in 1917–1921, have been cleared out. The content of the policy of Red Terror against the Ukrainian literary-artistic intelligentsia in the period of 1918–1921 have been traced. On the grounds of the wide range of historiographic source base the general panorama of the literary-artistic process as a component factor of the national-cultural revival has been reconstructed. The article offers the characteristic of the Bolshevik regime, policy of the Soviet government in the sphere of culture, made by famous Ukrainian figures, such as politicians, writers, publicists and artists. The position of the leaders of the Russian Bolshevik party in respect of Ukrainian statehood in general and national culture in particular has been determined. The mechanisms and consequences of the activity of the Extraordinary commissions (“CheKa”) in Ukraine regarding the repressions against the representatives of creative intelligentsia have been revealed. The civil position of the famous figures of Ukrainian intelligentsia under the conditions of “Red Terror” has been found out. The consequences of the repressive policy of the Bolsheviks in the field of national-cultural revival in the years of the Ukrainian revolution (1917–1921) have been generalized. Overall conclusion about the fact that Ukrainian revolution was the beginning of the new democratic stage in the development of national culture has been made. But both external and internal social-political, military and socio-economic factors prevented the process of building the Ukrainian state. The key among them was Russian Bolshevism. The peculiarity of the literary-artistic life of 1918–1921 (as for the activity of intelligentsia under the conditions of Red Terror) was, through the proper ideological conditions and the ideological stamp, imposed onto the development of culture. The vast majority of the Ukrainian creative intelligentsia was forced to cooperate with the Bolsheviks. The theme of national-cultural revival was under official ban for many decades in Soviet Ukraine.

Keywords: Ukrainian revolution, 1918–1921, literary-artistic intelligentsia, national-cultural revival, «red terror», Bolshevism.